

SOFIE CHARLOTTE AV PREUSSEN OG KVINNERS HANDLINGSROM I FILOSOFIEN

Fredrik Nilsen

Sammendrag

Hvilket handlingsrom har kvinner hatt i filosofien? I artikkelen benytter jeg Sofie Charlotte av Preussen som eksempel for å drøfte dette spørsmålet. Kvinner har tradisjonelt ikke hatt samme forutsetninger som menn til å skrive filosofi og publisere verk. Likevel har flere av dem spilt viktige roller som samtalepartnere og korrespondenter for kanoniserte mannlige filosofer, roller de i heller liten grad har blitt anerkjente for. Både gjennom samtaler og korrespondanse bidro Sofie Charlotte til utviklingen av Leibniz' grunnantakelser, deriblant den optimistiske ideen om at vi lever i den beste av alle mulige verdener. I forordet til verket Teodicé krediterer Leibniz henne for denne viktige rollen, men senere historieskrivning har oversett passasjen og heller fremstilt Leibniz som en filosof som har tenkt ut sine store tanker i ensomhet. Tesen er at denne «elfenbenstårnmodellen» må forlates til fordel for en «symfilosofimodell», hvor Leibniz' ideer og argumentasjon må sees i sammenheng med samtalene med Sofie Charlotte.

Nøkkelord

Kvinnens handlingsrom, symfilosofi, teodicé-problemet, ondskap, optimisme

Zusammenfassung

Welche Handlungsspielräume hatten Frauen in der Philosophie? Mein Artikel verwendet das Beispiel Sophie Charlotte von Preußen, um dieser Frage nachzugehen. Traditionell hatten Frauen nicht die gleichen Voraussetzungen wie Männer, um Philosophie zu schreiben und Werke zu veröffentlichen. Dennoch haben einige von ihnen die wichtige Rolle der Gesprächspartnerin und Korrespondentin für kanonisierte männliche Philosophen gespielt, wofür sie zumeist wenig Anerkennung gefunden haben. Sowohl durch Gespräche als auch durch den gemeinsamen Briefwechsel trug Sophie Charlotte zur Entwicklung von Leibniz' Grundannahmen bei, etwa zur optimistischen Vorstellung, dass wir in der besten aller möglichen Welten leben. Im Vorwort zum Werk Theodicee schreibt Leibniz ihr diese wichtige Rolle zu, doch die spätere Geschichtsschreibung hat diese Passage übersehen und stattdessen Leibniz als Philosophen dargestellt, der seine großen Gedanken in Einsamkeit konzipierte. Die These lautet, dass dieses »Elfenbeinturm-Modell« zugunsten eines »Symphilosophie-Modells« aufgegeben werden muss, wobei Leibniz' Ideen und Argumentation im Kontext der Gespräche mit Sophie Charlotte betrachtet werden sollten.

Schlüsselbegriffe

Handlungsspielräume von Frauen, Symphilosophie, Theodizeeproblem, das Böse, Optimismus

Innledning

Spørsmålet om hvordan det kan forekomme ondskap i verden all den tid Gud er allmektig, allvitende og allgod, har opptatt filosofer siden Augustins dager, ja enkelte vil nok trekke linjene helt tilbake den førkristne antikken og filosofer som Sokrates og Platon. Likevel er det nok særlig Gottfried Wilhelm Leibniz mange først tenker på når de snubler borti teodicé-problemet. I sitt verk *Teodicé* fra 1710 lanserer nemlig Leibniz den sjelsettende tesen om at vi lever i den beste av alle mulige verdener. Denne optimistiske tesen, som antakelig for de fleste fremstår som kontraintuitiv, ble ikke minst «udødeliggjort» gjennom Voltaires latterliggjøring av den i romanen *Candide*. Det som er heller lite kjent, er at Leibniz ikke utviklet tesen alene i sitt studerkammer isolert fra andre mennesker og omverden, slik man nok gjerne forestiller seg virksomhetene til en mannlig filosof og et universalgeni som Leibniz, men at den snarere oppstod i nær dialog med filosofen og dronningen Sofie Charlotte av Preussen. Antakeligvis ble mange av de innvendingene som Voltaire harselerende fremfører allerede fremført på en saklig måte av Sofie Charlotte i hennes samtaler med Leibniz. Tesen er derfor at Leibniz' teori om hvordan det kan forekomme ondskap i verden trolig er en god illustrasjon på det senere romantiske idealet om «symfilosofi», altså filosofi som utvikles i fellesskap og dialog, og ikke i elfenbens-tårn isolert fra omverden. Sofie Charlotte bidrar slik til å slå hull på myten om at kanoniserte mannlige filosofer har utviklet sine teorier mer eller mindre avsondret fra andre mennesker.

Figur 1. Sofie Charlotte og Leibniz rusler og diskuterer i slottshagen i Charlottenburg. Av Johann Philipp Albert Vogel etter Adolph Menzel ([Leibnitiana \(gwleibniz.com\)](http://Leibnitiana.gwleibniz.com))

Først gir jeg en kort skisse av Leibniz' arbeidsmåte, som i stor grad involverte kontakt med kvinnelige tenkere. Jeg gir så en biografisk skisse over Sofie Charlotte av Preussen, en skisse som også forklarer hvorfor jeg i tesen ovenfor benytter den litt underlige termen «trolig». Jeg diskuterer deretter Leibniz' optimisme slik den kommer til uttrykk i *Teodicé*, det eneste filosofiske verket som Leibniz, etter innstendig oppfordring fra Sofie Charlotte, utga i løpet av sitt liv. Endelig tar jeg opp Voltaires kritikk av optimismen og antyder at denne kritikken kan ha blitt foregrepet av Sofie Charlotte. Sofie Charlottes virksomhet som tenker, hvor hun gjennom dialog og fellesskap med Leibniz bidro til utviklingen av hans grunnantakelser, er dermed en god illustrasjon på hva slags handlingsrom som fantes for kvinnelige tenkere på 1600- og 1700-tallet.

Leibniz' kontakt med kvinnelige filosofer

I 1717, ett år etter bortgangen til filosofen og universalgeniet Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), fremførte Bernard Fontenelle, sekretær for vitenskapsakademiet i Paris, en nekrolog over Leibniz' liv og virke. I denne talen kom han til å kommentere Leibniz' mange samtaler med kvinner:

[Leibniz] snakket fritt med personer av alle slag – folk ved hoffet, håndverkere, arbeidere og soldater. Det var knapt noen blant de ukultiverte som ikke kunne lære noe til den mest lærde i verden, og i alle tilfellene ble den kloke enda mer utdannet når han tok behørig hensyn til de uuttannede. *Han snakket også ofte med kvinner og regnet ikke tiden som han investerte i disse samtalerne som bortkastet.* Når han snakket med dem, kastet han fullstendig av seg karakteren til forstanderen og filosofen; karakterer som nesten er umulige å kvitte seg med og hvis minste spor [kvinner] oppfatter veldig tydelig og med stor avsky. Denne enkle konversasjonsmåten fikk alle til å elske ham. (Sitert etter Brown 2004, 75, min oversettelse og utheving)

Fontenelle synes her å si at Leibniz gjerne førte samtale med så vel Kong Salomo som Jørgen Hattemaker, og at han sågar konverserte flittig med kvinner. Som Gregory Brown (2004) demonstrerer, er det så absolutt grunn til å gi Fontenelle rett, i det minste hva angår samtaler med kvinner (se også Antognazza 2008, 320). Jeg stiller meg dog tvilende til om den videre påstanden til Fontenelle, nemlig at Leibniz nærmest ikke opptrådte som filosof idet han samtalte med kvinner, medfører riktighet. Sofie Charlotte tar riktignok i et brev til sin hoffdame til orde for at Leibniz ikke dykket dypt nok ned i problemene i samtalerne deres (Zedler 1989, 53f; Brown 2004, 81), men dette er nok heller utslag av Sofie Charlottes sterke vitebegjær enn av at Leibniz begrenset og tilpasset seg i samtaler med kvinner.

I løpet av livet korresponderte Leibniz med over 1100 personer, mange av dem kvinner (Look 2020, avs. 1). En av dem var Sofie av Hannover (1630-1714), som var gift med kurfyrsten av Hannover, Ernst August, for hvem Leibniz arbeidet som rådgiver og bibliotekar på slottet Herrenhausen ved Hannover. Mellom Leibniz og Sofie er det bevart rundt

300 brev.¹ I 1696 besøkte den flamske legen og filosofen Francis Mercury van Helmont, som var en nær venn av slekten til Sofie, Herrenhausen (Strickland 2011, 12; Antognazza 2008, 343f). Til dette møtet brakte van Helmont med seg et eksemplar til Leibniz av verket *Principles of the most Ancient and Modern Philosophy* av Anne Conway (1631-1679), som van Helmont hadde fått utgitt posthumt seks år tidligere. Det rapporteres at de tre diskuterte Conways filosofi under dette besøket og at Leibniz så leste verket med stor interesse. I sterk opposisjon til det rådende mekanistiske synet på naturen i samtiden fremfører Conway et vitalistisk syn hvor alt i naturen er fylt med liv (Nilsen og Antonsen, 2022), noe Leibniz krediterer henne for (Leibniz, *New Essays concerning Human Understanding*, VI.i.1).² I et brev til vennen Thomas Burnett påpeker Leibniz sågar at det er stor likhet mellom Conways og hans egen tenkning: «Mine filosofiske syn kommer svært nær de som forfektes av den avdøde hertuginnen Conway» (Gerhard 1960, 216, min oversettelse). Fra Conway overtar Leibniz monadebegrepet, et begrep Conway selv hadde funnet i jødisk kabbala og gjort til et filosofisk begrep som hun benyttet for å forklare substansene i verden. Monader er karakteriserte av at de hver for seg utgjør en enhet og at de er immaterielle, udelelige og ugjennomtrengelige (Leibniz, *Monadologi*, §§1-3; Leibniz til Sofie og Elisabeth Charlotte, 04/11.11.1696; Antognazza 2008, 352). Selv om det dermed ikke finnes noen kausal relasjon mellom monadene slik at en monade for eksempel kan forårsake at en annen monade beveger seg, har Gud innstiftet en orden mellom monadene slik at de virker harmonisk sammen.

Sofie var selv veldig interessert i filosofi og ba gjerne Leibniz om å utrede nærmere bestemte punkt i sin monadologi. Særlig gjelder dette sinn-kropp-problemet hvor Leibniz forsvaret teorien om parallellisme (Nilsen 2021; Strickland 2011, 54ff; Zedler 1989, 48ff). Både sinn og kropp er monader, men disse er forskjellige fra hverandre. Mens det immaterielle sinnet er en enkel, ikke utstrakt, monade, er legemet en utstrakt samling av monader. Verden består av et uendelig antall monader som alle er ulike, og man kan aldri finne to monader som er helt like, likeledes som man ikke kan finne to løvblader fra trærne i hagen i Herrenhausen som er helt identiske (Leibniz, *Monadologien*, §§1-3; Leibniz til Sofie, 31.10.1705). Sinn og kropp er ulike og virker ut fra sine individuelle prinsipp. Det finnes ikke noen kausal relasjon mellom sinn og kropp, men Gud har likevel skapt verden

¹ Leibniz skrev gjerne flere versjoner av samme brev, og flere av de alternative versjonene er bevart. I tillegg møttes de to hyppig fysisk til diskusjoner i den vakre barokke hagen som Sofie anla i Herrenhausen. Leibniz gjorde flere nedtegnelser fra disse fysiske samtaler som også er bevart. Av disse grunner finnes det totalt rundt 600 dokumenter i korrespondansen mellom Leibniz og Sofie (Strickland 2011, 30). Denne korrespondansen, som ikke er komplett, inkluderer fra tid til annen også hertuginne Elisabeth Charlotte («Liselotte») av Orléans (1652-1722), som var datter av Sofies bror Karl Ludvig av Heidelberg. Hun var gift med hertug Filip I av Orléans, bror av Ludvig XIV av Frankrike. Det var Elisabeth Charlotte som overtalte vitenskapsakademiet i Paris til å hylle Leibniz (Brown 2004, 99; Strickland 2011, 29). Flere av brevene fra Leibniz ble dessuten videresendt til Sofies søster, Louise Hollandine (1622-1709), abbedisse av Maubuisson.

² Ved referanse til *New Essays concerning Human Understanding* benyttes tittel på verket sammen med referanse til akademiutgaven: «serie» (store romertall) «kapittel» (små romertall) og sidetall (naturlige tall); ved referanse til *Teodicé* og *Monadologien* benyttes tittel på verket og paragraf; ved referanse til korrespondansen mellom Sofie Charlotte og Leibniz benyttes avsender og mottaker, samt dato på (eventuelt antatt tidspunkt for) brevet. Det samme gjelder korrespondansen mellom Sofie og Leibniz. I tilfeller med to datoer referer den første til den julianske og den andre til den gregorianske kalenderen. De protestantiske tyske områdene gikk over fra juliansk til gregoriansk kalender 01.03.1700.

harmonisk slik at de virker sammen parallelt, akkurat som to klokker som er skapte av samme urmaker, og som virker ut fra hvert sitt maskineri uavhengig av hverandre, men likevel parallelt (Leibniz, *Monadologien*, §§78-81; Leibniz til Sofie, 30.11.1701, mars 1706). Gjennom Sofie kom Leibniz dessuten i kontakt med Sofies søster Elisabeth av Böhmen (1618-1680) som er kjent for korrespondansen med Descartes hvor også sinnkropp-problemet var blant de sentrale diskusjonstemaene (Nilsen 2018).

Sofie og Ernst August fikk syv barn, seks sønner og en datter. Den mest kjente av disse er Georg Ludwig som overtok som kurfyrste etter Ernst Augusts død i 1698. Grunnen til at han er særlig kjent, er at han i 1714 overtok tronen i Storbritannia og ble Georg I av England, Irland og Skottland. Bakgrunnen for dette var at Sofies mor, Elisabeth, var datter av James I av England/ VI av Skottland. Den sittende monarken, dronning Anne, hadde ingen etterkommere, og i kjølvannet av «den ærerike revolusjonen» (*the glorious revolution*) i 1688 og *Bill of Rights* fra 1689, ble det i 1701 innført et krav om at tronarvingen måtte være protestant og ikke katolikk (*Act of Settlement*) (Nilsen 2021, 48). Slik kom plutselig Sofie til å stå først i køen av tronarvinger (Antognazza 2008, 384f). Hun døde imidlertid i 1714, en drøy måned før dronning Anne, og det ble derfor sønnen som overtok tronen.

Sofie Charlotte av Preussen

Selv om Georg Ludwig er mest historisk relevant av de syv barna, er det åpenbart datteren, Sofie Charlotte (1668-1705), som er mest interessant i et filosofihistorisk perspektiv (Antognazza 2008, 381ff). Som sin mor, førte Sofie Charlotte samtaler med Leibniz og det er antatt at hun i disse diskusjonene drøftet flere av de mest grunnleggende spørsmålene i Leibniz' filosofi. Dessuten finnes det en lengre korrespondanse med Leibniz som totalt beløper seg til rundt 150 dokumenter (Strickland 2011, 30). Sofie Charlotte skal ha hatt en veldig iver etter å diskutere filosofiske spørsmål. I sitt verk om den rojale slekten, hvor han blant annet peker på Sofie Charlottes høye verdsettelse av Leibniz, skriver hennes barnebarn, Fredrik II «den Store» av Preussen, at hun ikke bare søkte etter grunnene til ting, men også etter «grunnenes grunn», altså en type førstebegrunnelse eller førsteprinsipp (Zedler 1989, 58; Strickland 2011, 3f). Hun fikk privat opplæring i latin, fransk, italiensk, engelsk, åndsvitenskaper og musikk. Særlig stod musikk, opera og ballett hennes hjerte nær, noe som ga henne kallenavnet «Figuelotte» (Zedler, 1989, 52; Brown 2004, 77).

I 1684 giftet hun seg med Fredrik av Brandenburg, som fra 1688 ble kurfyrste Fredrik av Brandenburg og fra 1701 kong Fredrik I av Preussen. Sammen bygde de opp slottet Lützenburg i utkanten av Berlin. I likhet med hva Sofie gjorde i Hannover, tok Sofie Charlotte hånd om slottshagen. Hagen ble så vakker at Sofie under et besøk foreslo for datteren at slottet og hagen burde omdøpes til «Lustenburg», et kallenavn også Leibniz fant passende (Strickland 2011, 14f). Det var flere intellektuelle som besøkte henne på slottet, deriblant filosofen John Toland, som sågar dedikerte en av sine bøker, *Letters to Serena*, til henne (Zedler 1989, 53, 55; Strickland 2011, 20). Også Leibniz besøkte henne flere ganger. Leibniz satte stor pris på samværet med Sofie Charlotte, selv om han skal ha klaget over at oppholdene på Lützenburg ofte gjorde ham svært trett, da Sofie Charlotte mer enn gjerne holdt diskusjonene gående hele natten og til langt utpå morgenkvisten

(Zedler 1989, 52). Verdsettelsen av samtalene var tydelig gjensidig, for i et brev skriver Sofie Charlotte: «Tro ikke at jeg foretrekker storhetene og kronene som folk pryder seg så mye med her fremfor sjarmen til de filosofiske samtalene vi hadde i Lützenburg» (Sittert etter Zedler 1989, 53, min oversettelse). I 1700 hjalp Sofie Charlotte Leibniz med å etablere vitenskapsakademiet i Berlin, som ble behørig utstyrt med observatorium og laboratorium, og hvor Leibniz ble valgt til akademiets første president (Antognazza 2008, 386ff; Zedler 1989, 52f; Brown 2004, 79f; Strickland 2011, 14f).

I 1705 dro Sofie Charlotte og Fredrik til Hannover for å delta på det årlige karnevalet. Under festlighetene falt hun plutselig om og døde etter kort tids sykeleie, trolig av lungebetennelse, bare 36 år gammel. Ironisk nok befant Leibniz seg i Berlin, og ikke i Hannover, på det aktuelle tidspunktet. Sofie Charlottes siste ord skal angivelig ha vært: «Ikke vær lei dere på mine vegner, for nå vil jeg få tilfredsstilt min nysgjerrighet for tingenes prinsipp som Leibniz ikke har vært i stand til å forklare til meg: om rom, uendelighet, væren og intet» (Zedler 1989, 59, min oversettelse). Etter bortgangen foretok ektemannen seg to ting, den ene med positivt og den andre med negativt fortegn, som har hatt stor betydning for ettertiden. På den positive siden skal Sofie Charlotte på dødsleiet ha ymtet frem at Fredrik nå ville få sjansen til å vise hvor mye han elsket henne ved å gi henne en storstilt begravelse. I forbindelse med jordfestelsen arrangerte han derfor et ærverdig opptog hvor det ikke ble spart på noe, samtidig som han omdøpte Lützenburg til Charlottenburg, navnet slottet og sågar bydelen bærer den dag i dag. På den negative siden fryktet Fredrik at brevene Sofie Charlotte hadde sendt til Leibniz kunne inneholde informasjon som ville være skadelig for ham, grunnet politiske spenninger mellom Preussen og Hannover. Han sørget derfor for at disse brevene i det store og hele ble brent (Strickland 2011, 22, 30). Derfor har vi bare bevart enkelte svært knappe brev fra Sofie Charlottes hånd, og vi kjenner slik heller lite til hva som var hennes eksplisitte posisjon i ulike spørsmål. Ethvert forsøk på å rekonstruere hennes tenkning vil slik nødvendigvis ha et stort innslag av spekulasjon over seg, noe som er grunnen til at jeg i tesen i innledningen benyttet den underlige termen «trolig».

Den beste av alle mulige verdener

Sofie Charlotte skal altså ha diskutert flere av Leibniz' mest grunnleggende spørsmål med ham, blant annet om det finnes noe i vår tenkning som ikke stammer fra sansene, om hvorvidt det eksisterer noe i naturen som er immaterielt, samt hvilke deler av naturen som har sjel og liv (Leibniz til Sofie Charlotte, mars-juni 1702, august-november 1702, november 1702. Se også Zedler 1989, 54). Til tross for disse interessante spørsmålene, er det antatt at det spørsmålet som opptok Sofie Charlotte mest, gjaldt rettferdiggjørelse av ondskap. For hvordan kan det ha seg at den allmektige, allvitende og allgode Gud har skapt en verden hvor det inngår ondskap all den tid han skapte verden med den beste hensikt? Det var særlig gjennom filosofen Pierre Bayle, som Sofie Charlotte hadde besøkt i Nederland, og hans leksikon *Dictionnaire historique et critique* fra 1697 at hun ble opptatt av dette spørsmålet. Som Leibniz selv innrømmer i et brev til Burnett, var det gjennom diskusjonene med Sofie Charlotte, med utgangspunkt i Bayles ideer, at verket *Teodice* ble til:

Den største delen av verket ble komponert del for del da jeg var hos den nå avdøde dronningen av Preussen. Her ble disse sakene ofte diskutert, i anledning *Dictionnaire* og andre verk av Bayle, som ble mye lest. I våre samtaler svarte jeg vanligvis på innvendingene som ble reist av Bayle og fikk dronningen til å se at de ikke var så sterke som visse mennesker, som ikke er velvillige innstilt til religion, vil få oss til å tro. Hennes Majestet anmodet meg ofte å nedtegne svarene mine skriftlig, slik at man kunne vurdere dem med større oppmerksomhet. Etter denne store prinsessens død samlet jeg bitene sammen, etter oppfordring fra venner som hadde hørt om dem, og med noen tillegg produserte jeg boken jeg nettopp har snakket om [dvs. *Teodicé*]. (Leibniz til Burnett, 30.10.1710, sitert etter Zedler 1989, 55f, min oversettelse)

Teodicé ble først publisert i 1710, altså fem år etter Sofie Charlottes bortgang. Også i forordet påpeker Leibniz, som for øvrig her omtaler seg selv i tredje person, at boken ble til med utgangspunkt i samtalene med Sofie Charlotte:

Forfatteren har spesielle og tungtveiende grunner som har fått ham til å ta pennen i hånden for å diskutere [rettferdiggjøring av ondskap]. Samtaler som han hadde om det samme temaet med lærde og hoffpersoner, i Tyskland og i Frankrike, og spesielt med en av de fremste og dyktigste prinsesser, har gjentatte ganger tilskyndet ham til dette arbeidet. Han hadde æren av å uttrykke sine meninger til prinsessen om forskjellige passasjer i den beundringsverdige *Dictionnaire* av herr Bayle. [...] Han innrømte at han allerede hadde undersøkt dem i lang tid, og enkelte ganger hadde han tenkt å publisere noen refleksjoner om denne saken hvis hovedmål skulle være slik kunnskap om Gud som er nødvendig for å vekke fromhet og fremme dyd. Denne prinsessen formanet og oppfordret ham til å gjennomføre sin lenge kjære intensjon. (Leibniz, *Teodicé*, forord, min oversettelse)

Det er dermed tungtveiende grunner for at det var Sofie Charlottes oppfordringer som fikk ham til å nedtegne og publisere verket.³ Det er likevel slik at ingen av de overleverte brevene mellom Leibniz og Sofie Charlotte handler om teodicé-problemet (Strickland 2011, 33).

Teodicé, som bærer undertittelen *Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man, and the Origin of Evil*, er fremfor alt kjent for at Leibniz fremsetter sin optimistiske tese om at den verden vi lever i er den beste av alle mulige verdener (Leibniz, *Teodicé*, forord, §§8, 23, 168, 195-196, 224. Se også Leibniz, *Monadologien*, §§85-86; Leibniz til Sofie, 03/13.09.1694, 04/14.08.1696; Leibniz til Sofie Charlotte, 28.11/08.12.1699, august 1702, 08.05.1704). Som allmektig er det slik at alt som skjer, skjer ut fra Guds vilje. Gud har, slik Leibniz ser det, innstiftet en slags preetablert orden og harmoni i skaperverket

³ Lloyd Strickland (2011, 25n104) problematiserer dette, ettersom Leibniz i *Teodicé* i vel så stor grad forholder seg til to andre verk av Bayle, *Réponse aux Questions d'un Provincial* og *Entretiens de Maxime et de Thémisté*, som til *Dictionnaire historique et critique*. Begge disse senere verkene ble utgitt etter Sofie Charlottes død, henholdsvis i 1706 og 1707. Etter min mening må vi ta Leibniz' ord på alvor, samtidig som han nok har videreutviklet argumentene som han og Sofie Charlotte diskuterte i lys av Bayles senere publikasjoner.

slik at alt virker harmonisk sammen, til tross for at alt består av monader som ikke står i noe kausalt forhold til hverandre (Leibniz, *Teodicé*, forord, §§59, 291; Leibniz, *Monadologien*, §§52, 78-81; Leibniz til Sofie Charlotte, august-november 1702, 08.05.1704, sommer 1704; Leibniz til Sofie, mars 1706; Look 2020, avs. 4.4). Gud har følgelig skapt verden med hensikt. Siden Gud ikke bare er allmechtig og allvitende, men også allgod, har Han skapt verden slik at den er best mulig. Leibniz tar som utgangspunkt at alt som eksisterer må ha en grunn, en slags formålsårsak, for sin eksistens (Leibniz, *Teodicé*, §74; Leibniz, *Monadologien*, §§79-81; Look 2020, avs. 4.5). Gud må ha lagt dette til grunn for sin skapelse av verden og han må ha skapt den slik at den i størst mulig grad vil kunne realisere formålet sitt. Det kan dog tenkes at andre verdener ville være mulige, men slike verdener ville alle være dårligere enn den verden vi lever i, fordi Gud, med sin vilje og fornuft, nødvendigvis må ha skapt den beste av alle mulige verdener, den verden hvor mennesker og alle andre ting er best i stand til å realisere sine formål (Leibniz, *Teodicé*, §§9, 168, 344; Look 2020, avs. 3.1). Vi må derfor konkludere, slik Leibniz ser det, med at vi lever i den beste av alle mulige verdener, en verden som har stor variasjon, men samtidig perfekt orden og harmoni.

Selv i den beste av alle mulige verdener vil det være rom for ondskap, fordi det må skilles mellom Skaperen, Gud, og skaperverket, det vil si verden slik den fremtrer for oss i tid og rom (Leibniz, *Teodicé*, forord, §1). Skaperverket vil nemlig alltid være mindre fullkomment enn Skaperen; det skapte er ufullkomment og endelig, Skaperen er fullkommen og uendelig. Det finnes tre typer ondskap ifølge Leibniz: Metafysisk, naturlig og moralsk (Leibniz, *Teodicé*, §§21, 241). Metafysisk ondskap refererer til mangler og begrensinger med skaperverket sammenliknet med Skaperen, for eksempel at Gud er allvitende mens menneskets kunnskap er begrenset. En annen kategori er naturlig ondskap, slik som lidelse, sykdom og død, som rett og slett er nødvendige deler av verden som helhet. Som Leibniz skriver i et brev til Sofie Charlotte, er slike onder nødvendige deler av verden på tilsvarende måte som enkeltstående akkorder er nødvendige deler av musikk; selv om en enkeltstående akkord kan låte dårlig, kan den i samspill med andre akkorder utgjøre en nødvendig del av selv den vakreste musiske komposisjon (Leibniz til Sofie Charlotte, 09/19.05.1697). Naturlige onder er gjerne nødvendige enten for å unngå større onder eller for å oppnå større goder. I tillegg opererer Leibniz med det han kaller moralsk ondskap som for eksempel synd, urettferdighet og løgn, som skyldes at vi mennesker, til tross for at Gud har skapt oss med en hensikt, er utstyrte med fri vilje, det vil si evnen til å velge fritt. Gud har riktignok forkunnskap om hvordan vi mennesker kommer til å handle, men denne kunnskapen er bare hypotetisk og betinget, og ikke absolutt, hvilket betyr at den ikke bestemmer, men bare predikerer våre handlinger (Leibniz, *Teodicé*, §§2, 7, 22-26, 31, 37, 52, 334, 365, 378, appendiks I; Zedler 1989, 56). Mennesket er dermed i besittelse av fri vilje (Leibniz, *Teodicé*, §§35, 67, 288, appendiks II). Denne evnen til å velge fritt er dog ikke tilfeldig og vilkårlig, for selv om vi i handlingsøyeblikket opplever det slik at vi handler fritt, finnes det, i tråd med Leibniz' viktige prinsipp om «tilstrekkelig grunn» (*sufficient reason*), alltid en grunn som uttømmende forklarer hvorfor vi faktisk valgte å handle slik vi gjorde (Leibniz, *Teodicé*, forord, §349, appendiks III; Look 2020, avs. 3.4).

Den beste av alle mulige verdener vil også være den lykkeligste (Leibniz, *Teodicé*, §§191, 250, appendiks III). For Leibniz er det riktignok slik at mennesker på sett og vis lever isolerte fra hverandre, fordi hvert menneske består av monader knyttet sammen i en sentralmonade. Heller ikke sentralmonadene påvirker hverandre direkte. Nå er det likevel slik at vi gjennom å utvikle vår rasjonalitet, vil forstå mer av denne verden og de krefter som virker i den. Vi vil dermed også få større klarhet i hvilke muligheter til utfoldelse og liv som finnes, og dermed bli dydigere og lykkeligere. Denne lykken vil dog ikke kunne direkte overføres til andre eller til fellesskapet, siden det ikke finnes noen kausal relasjon mellom monader. Verden er likevel ordnet slik av Gud at lykken hos en person vil øke parallelt med lykken hos andre. Dermed vil det at jeg utvikler min rasjonalitet og lykke, også føre til økt rasjonalitet og lykke hos andre monader. I den beste av alle mulige verdener er det dermed mulig å gjøre fremskritt, og over tid vil verden også bli bedre og mer fullkommen, særlig ved at mennesker tilegner seg større grad av dyd og økt forståelse av verden og måten den er satt sammen på (Leibniz til Sofie Charlotte 09/19.05.1697, 08.05.1704; Leibniz til Sofie, 06.02.1706, 25.09.1708; Leibniz til Sofie og Elisabeth Charlotte 04/14.11.1696).

François-Marie d'Arouet (1694-1778), bedre kjent under pseudonymet Voltaire, kritiserer Leibniz' optimisme i *Candide eller Optimisten* fra 1759. I romanen møter vi gutten Candide, «Den Troskyldige», som vokste opp på baron Thunder-ten-Tronckhs slott i Westfalen. Candide ble oppdratt av Magister Pangloss i såkalt «metafysikteologokosmologologi» hvor hovedtesen var at ingen virkning var uten årsak, samt at «i denne verden som er den beste av alle tenkelige verdener, var baronens slott det prektigste av alle slott, og fru baronessen den beste av alle tenkelige baronesser» (Voltaire 2000, 4). Siden alt i verden er skapt med hensikt, må den også være skapt med den beste hensikt. I det hele tatt skal man aldri tvile på at «alt er ordnet på det beste» (Voltaire 2000, 6). Pangloss representerer slik utvilsomt Leibniz i romanen (Voltaire 2000, 94), og det er unektelig tale om en harselering over Leibniz' filosofi fra Voltaires side. Gjennom romanen har Candide flere opplevelser som enkelt passer inn som sentrale innvendinger mot Leibniz' tese. For eksempel opplever Candide, etter å ha blitt utstøtt fra slottet, fra «paradiset», kjærlighetssorg gjennom savnet av baronessen Kunigunde, sin store kjærlighet. Han møter etter hvert Pangloss igjen som selv har blitt utstøtt fra slottet, og som har blitt syk og lider av sult og fattigdom. Det har også oppstått krig i landet. Candide, Pangloss og deres følgesvenn, gjendøperen Johannes, blir dessuten rammet av skipsforlis som følge av en voldsom orkan, hvor Johannes faller i havet og drukner. Endelig opplever de det store jordskjelvet i Lisboa i 1755, før Pangloss blir hengt noen dager senere. Candide kommer så, nærmest ved skjebne, til å drepe en inkvisitor og en jesuitt. Senere blir han vitne til et skipsforlis med mange døde. Kjærlighetssorg, død, sykdom, sult, fattigdom, krig, naturkatastrofer, drap, og ulykker synes alle å være nærliggende innvendinger mot Leibniz' posisjon. Selv om Leibniz har en åpning for at slike onder kan finne sted, da Skaperen ikke evner å overføre sin fullkommenhet til skaperverket, må disse ondene før eller senere få en til å tvile på om Gud virkelig har skapt verden med den beste hensikt og at vi lever i den beste av alle mulige verdener. Ville ikke en verden uten alle eller noen av disse ondene være mulig, og ville ikke en slik verden være enda bedre? Candide blir i hvert fall i løpet av romanen stadig mer i tvil om riktigheten av Pangloss', altså Leibniz', posisjon

(Voltaire 2000, 25, 33, 43, 50, 55), og finner til slutt at den egentlige lykken er å dyrke sin egen hage, altså utføre et konkret og rent praktisk gjøremål, uten tanke på metafysikk og livsfjern filosofi (Voltaire 2000, 99f).

Voltaire, som gjerne omtales som en filosofisk rebell, harselerer her med Leibniz' posisjon, og selv om hans mange beskrivelser unektelig er lattervekkende, er det samtidig grunn til å stille spørsmål ved om Leibniz' idé og tankebygning ikke fortjener en mer saklig diskusjon. Selv om det er spekulativt, mener jeg det er god grunn til å tro at Sofie Charlotte kan ha kommet med liknende innvendinger som Voltaire, dog fremført på en undrende og saklig måte i direkte samtale med Leibniz. I et brev betegner Sofie Charlotte seg riktignok som Leibniz' «disippel» (Sofie Charlotte til Leibniz, 22.08/01.09.1699; Antognazza 2008, 381), men etter min mening er det all grunn til å tro at hun, i likhet med sin mor (Sofie til Leibniz, 04/14.05.1691; Strickland, 2011, 54), har opponert mot tesen om denne verden som den beste av alle mulige verdener. Leibniz' posisjon fremstår nemlig som kontraintuitiv og strider klart mot hvordan mennesker i hverdagen ofte opplever verden. Nærmest daglig konfronteres vi med eksempler på ondskap, slik som lidelse, sykdom, død, sult, fattigdom, krig og naturkatastrofer. Det er derfor ikke usannsynlig at Sofie Charlotte kan ha fremført slike eksempler som innvendinger mot Leibniz og bedt ham om å utrede nærmere hvorfor en verden uten de nevnte ondene ikke er mulig. Gjennom hennes måte å kritisere ham på, har han måtte forklare, forsvare og muligens revidere sin posisjon.

Kvinnens handlingsrom

Selv om forrige avsnitt har høy grad av spekulasjon over seg, mener jeg at det viser til et generelt poeng når det gjelder kvinnens tradisjonelle handlingsrom i filosofien. Som vi har sett, ble Leibniz' tenkning i stor grad utviklet gjennom dialog og Leibniz innrømmer sågar i et brev til den engelske filosofen Damaris Cudworth Masham at Sofie Charlotte bidro til å «utdype» hans filosofiske standpunkter (Gerhard 1960, 366f; Antognazza 2008, 437f). Dialogen mellom Leibniz og Sofie Charlotte tjener slik – med fare for å gjøre seg skyldig i en anakronisme – som en god illustrasjon på det romantiske idealet om «symfilosofi», som kan knyttes til 1800-tallsfilosofen Bettina von Arnim (Nassar og Gjesdal 2021, 87).⁴ Symfilosofi vil si filosofi som utvikles gjennom dialog, samarbeid og utveksling av ideer med andre, hvor samtalepartnerne gjensidig oppnår høyere innsikt. Von Arnim utviklet for eksempel sin egen tenkning gjennom dialog med mange av sine samtidige, for eksempel broren Clemens Brentano, ektemannen Achim von Arnim, filosofen og forfatteren Johann Wolfgang von Goethe og filosofen og poeten Karoline von Günderode. Noe likende gjelder nok for eksempel også John Stuart Mill og Harriet Taylor Mill, for som Mill påpeker i sin selvbiografi, er det slik at selv om verk som *Om Friheten* og *Kvinneundertrykkelsen* kun bærer hans navn, bidro Taylor Mill vel så mye til å utvikle ideene og argumentasjonen som det han selv gjorde. Andre eksempler på symfilosofisk utvikling av filosofi mellom en mannlig og en kvinnelig filosof i tidlig nytid er Descartes

⁴ Her kan man også tale om at filosofien oppstod i et «nettverk», et begrep man gjerne belønner Georg Simmel (1858-1918) for å ha introdusert, og som i stadig større grad benyttes innen humaniora (Federhofer 2012).

og Elisabeth av Böhmen, Descartes og Christina av Sverige, Hobbes og Margareth Cavendish, Locke og Damaris Cudworth Masham, samt Locke og Cathrine Trotter Cockburn. Poenget mitt er altså at *Teodicé* trolig representerer et resultat av at Leibniz og Sofie Charlotte gjennom dialog har utviklet ideene og argumentasjonen, selv om verket kun bærer Leibniz' navn. Samtidig er det jo slik at verket i det store og hele representerer en slags dialog med Bayle, tilsvarende som *New Essay concerning Human Understanding*, som først ble publisert i 1765, representerer et forsøk fra Leibniz' side på å gå i dialog med Locke. Denne dialogorienterte fremgangsmåten har nok også forbedret og skjerpet argumentasjonen, for som Mill påpeker i *Om Friheten*, er det først i møte med motargumenter at argumenter får kontur. Gjennom dialogen med Sofie Charlotte kan vi se for oss at Leibniz' standpunkter møtte motargumenter og slik unngikk å stivne til et «dødt dogme» (Mill, *Om Friheten*, XVIII:243, 250, 258).⁵ Dette fører i sin tur til skjerpet argumentasjon og dermed bedre forståelse for standpunktet (Mill, *Om Friheten*, XVIII:229, 245, 247, 249, 258; Macleod 2020, avs. 4.5). Selv om Sofie Charlotte, i likhet med for eksempel Sofie og Elisabeth, ikke har etterlatt seg filosofiske verk, fortjener hun likevel plass i filosofihistorien.

Det er dessuten grunn til å merke seg at det var mange kvinner som diskuterte filosofi med Leibniz. Et fellestrekk ved disse kvinnene var at de kom fra bedrestilte lag i samfunnet. Dette var alt annet enn tilfeldig. Kvinner fikk normalt ikke utdanning i offentlig regi på denne tiden, men i bedrestilte familier var det ikke uvanlig at jenter, tilsvarende som gutter, fikk privat opplæring. Mens hovedvekten av opplæringen som guttene fikk lå på militær opptrening, taktikk og realpolitikk, fikk jentene i større grad opplæring i humaniora og åndsvitenskap, det vil for eksempel si litteratur, språk, kultur, historie og filosofi (*fine arts*) (Brown 2004, 76). Dette kan ha bidratt til en helt annen respekt for åndsvitenskap og filosofi hos kvinner enn hos menn, noe Leibniz faktisk påpeker i ett av brevene:

Jeg har ofte tenkt at kvinner med et utdannet sinn har lettere for å nå opp til høyere ideer enn menn. Menn, som er bundet av sine gjøremål, tenker ofte bare på nødvendigheter, mens kvinner, som hever seg over slike kjedelige og strevsomme anliggender, er mindre bundet og bedre i stand til å tenke store tanker. (Leibniz til Sofie Charlotte, november 1697, min oversettelse)

Mens hennes far, kurfyrst Ernst August, og bror, kurfyrst Georg Ludwig, senere George I av Storbritannia, til tider mislikte sterkt at Leibniz tilsynelatende brukte mye tid på teori og vitenskap, og heller lite tid på sine faktiske og mer praktiske oppgaver som rådgiver og bibliotekar for kurfyrsten (Antognazza 2008, 214, 392), er det tydelig at Sofie Charlotte fungerer som buffer mellom kurfyrsten og Leibniz. Hun og moren beskyttet Leibniz rett og slett fordi de hadde en annen forståelse for at det var tidkrevende å drive filosofi og vitenskap, samtidig som de hadde større interesse for teori enn de utålmodige, misfornyede og handlingsorienterte mennene.

⁵ Ved referanser til Mill benyttes romertall for «bind» og naturlige tall for «sidetall» i John Stuart Mill (1963–1991). *The Collected Works of John Stuart Mill*. Bind I–XXXIII. Redigert av John M. Robson. Toronto: University of Toronto Press/ London: Routledge and Kegan Paul.

Konklusjon

Kvinnens handlingsrom har vært et annet enn handlingsrommet til menn, hvor de blant annet grunnet begrensede eller helt fraværende muligheter for å skrive ned og publisere sine filosofiske tanker, heller har søkt fellesskap med andre for å diskutere ideer. Et kriterium som jeg tror tradisjonelt har vært benyttet for å inkludere tenkere i filosofihistorien, er at de må ha et omfattende forfatterskap bak seg, og da først og fremst innenfor sjangere som akademiske avhandlinger og artikler. De fleste kvinnelige filosofer i historien har ikke dette. Dersom flere kvinner skal kunne innlemmes i filosofihistorien, er det etter min mening nødvendig å forlate dette kriteriet, i det minste som et absolutt kriterium, og slik anerkjenne den innsatsen kvinner som Sofie Charlotte har gjort. En slik anerkjennelse, som innebærer å erstatte «elfenbenstårnmodellen» med «symfilosofimodellen», vil utvilsomt berike og forandre filosofihistorien, da vi også vil måtte se mange av de kanoniserte mannlige filosofene, som for eksempel Leibniz, i et nytt og enda mer interessant lys.⁶

Bibliografi:

- Antognazza, Marie Rosa. 2014. *Leibniz: An Intellectual Biography* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014). <https://doi.org/10.1017/cbo9781139012805>
- Brown, Gregory. 2004. «Leibniz's Endgame and the Ladies at the Courts». *Journal of the History of Ideas*, 65 (1) (2004), 75-100. <https://doi.org/10.1353/jhi.2004.0013>
- Federhofer, Marie-Theres. 2012. «Skrijving og lesing i nettverk – Adelbert von Chamisso og Deutscher Musenalmanach». I *Skrift som livstegn: Festskrift til Sissel Lie*, redigert av Ingvild Folkvord, Priscilla Ringrose og Ingrid Thowsen, (Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2012), 123-132.
- Gerhard, Carl Immanuel (red.). 1960. *Die Philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz*, bind 3 (Berlin: Georg Olms Hildesheim, 1960).
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. 1896. *New Essays concerning Human Understanding*, oversatt av Alfred Gideon Langley (New York: Macmillan Company, 1896).
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. 1985. *Theodicy: Essays on the Goodness of God the Freedom of Man and the Origin of Evil*, oversatt av E. M. Huggard (La Salle, Illinois: Open Court Publishing, 1985).
- Look, Brandon C. 2020. «Gottfried Wilhelm Leibniz». I *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2020, vår), redigert av Edward N. Zalta, avs. 1-7. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/leibniz/>
- Macleod, Christopher. 2020. «John Stuart Mill». I *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2020, sommer), redigert av Edward N. Zalta, avs. 1-4. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/mill/>

⁶ Jeg har lagt frem en tidligere versjon av artikkelen for forskningsnettverket SKIMT (Skrivende kvinner i middelalder og tidlig moderne tid) ved UiT – Norges Arktiske Universitet, samt en forkortet versjon for forskningsgruppen i feministisk filosofi ved samme universitet. Jeg vil takke de tilstedeværende for gode innspill. En stor takk rettes også til de to anonyme fagfellene.

- Mill, John Stuart. 1963-91. *The Collected Works of John Stuart Mill*, redigert av John M. Robson (Toronto/ London: University of Toronto Press/ Routledge and Kegan Paul, 1963–91).
- Murray, Michael J. og Sean Greenberg. 2016. «Leibniz on the Problem of Evil». I *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2016, vinter), redigert av Edward N. Zalta, avs. 1-3. <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/leibniz-evil/>
- Nassar, Dalai og Kristin Gjesdal (red.). 2021. *Women Philosophers in the Long Nineteenth Century: The German Tradition* (New York: Oxford University Press, 2021).
- Nilsen, Fredrik. 2018. «Elisabeth av Böhmen og sinn-kropp-problemet». *Norsk filosofisk tidsskrift*, 53 (2/3) (2018), 79-91. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2901-2018-02-03-04>
- Nilsen, Fredrik. 2021. «Sofie av Hannover og sinn-kropp-problemet». *Norsk filosofisk tidsskrift*, 56 (1) (2021), 46-58. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2901-2021-01-05>
- Nilsen, Fredrik og Trine Antonsen. 2022. «Anne Conway og revitaliseringen av naturen: Conways miljøetikk som et alternativ til Aristoteles og Spinoza». *Tidsskrift for kjønnsforskning*, 46 (2) (2022), 85-97. <https://doi.org/10.18261/tfk.46.2.5>
- Strickland, Lloyd. 2011. *Leibniz and the two Sophies: Their philosophical correspondence* (Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies and Iter Inc, 2011).
- Voltaire. 2000. *Candide, eller Optimisten*, oversatt av Paul René Gauguin (Oslo: Gyldendal, 2000).
- Zedler, Beatrice. 1989. «The Three Princesses». *Hypatia*, 4 (1) (1989), 28-63. <https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.1989.tb00866.x>